

Josip Kumpes
Institut za migracije i narodnosti
Sveučilišta u Zagrebu, Zagreb

Primljeno: 22. 09. 1989.

O POVEZANOSTI RELIGIJE I ETNICITETA

SAŽETAK

Ovaj rad je pokušaj da se uvodno propitaju neki aspekti problemskog kompleksa što se odnosi na povezanost religije (konfesije) i etniciteta (etničkog zajedništva). U raspravi autor ističe potrebu da se pri sučeljavanju tih dviju društvenih pojava treba voditi računa o kontekstu konkretnoga povijesnog socijeteta. Kratkim sociohistorijskim osvrtom naglašava se kontinuitet međuprožimanja religijskog i etničkog zajedništva. I religije i etnije se transformiraju, a njihova povezanost u suvremenom društvu otvara nova pitanja (teško da postoji ijedno etničko gibanje koje, ako nije izravno uvjetovano vjerskim motivima, ne povlači za sobom i religijsko preslojavanje). Kao i prošli tako i svi suvremeni procesi vezani uz religiju i etničnost upućuju na to da nije moguće razložito očekivati da se na pitanje o eventualnim manifestacijama i suštini njihove veze da jednoznačan, nedvojbjen i cjelovit odgovor.

Nitko ne može razumjeti čovječanstvo
ako ne razumije njegove vjere.

(N. Smart)

I

U pristupu raspravi o povezanosti religije i etniciteta teško je, uza sve do sada poduzete istraživačke napore o tome problemskom kompleksu, zaobići i ona načelna pitanja. To znači da je potrebno uvodno dati barem nekoliko općih, temeljnih konstatacija da bi se što jasnije naznačio i opći smisljeni okvir u koji se smješta ova analiza religije i njene povezanosti s etnicitetom. Dakle, najprije je potrebno reći što valja podrazumijevati pod naslovljenom temom.

Ovdje se prije svega polazi od općenite konstatacije da je danas opće značenje i društveni utjecaj kako religijskih, tako i etničkih zajednica i gibanja u porastu. Istina, budući da se uobičajilo vjerovati da religija (a na nešto drugačiji način i etnicitet) sve više postaje marginalna pojava suvremenoga društvenog života, takva se tvrdnja stoga može učiniti donekle nategnutom. Međutim, zbog značajnih promjena što su se dogodile (za mnoge sasvim neočekivano i nepredviđeno) na religijskom planu u drugoj polovini sedamdesetih godina, takva tvrdnja ne samo da nije pretjerana već i upućuje na stalnu potrebu ispitivanja tih pojava i procesa.¹ U tom smislu i u takvu kontekstu valja

¹ U ovom povodu Mary Douglas (10:52) kaže: »Religijske studije našle su se zatečene zbog krute strukture svojih pretpostavki. Pogledi su im bili prikovani za one uslove savremenog života koje Weber indentifikuje kao odbojne prema religiji. Možda su ih isto tako njihove sklonosti zavele na pogrešan put primjenjiv na društvene nauke u nekom opštijem smislu... U sociologiji nauke opšte je prihvaćeno mišljenje da na izbor i uobličavanje problema i pro sudivanje o postupcima prilikom istraživanja utiče interesovanje društva... Dolazim u iskušenje da ovu kratkovidost u sociološkim studijama tumačim kao neuspjeh modernizacije koji se mogao izbjeći samo da su bile prihvaćene izvjesne antropološke metode istraživanja.« (potcrtao J. K.)

pokušati naznačiti kako religija i religijska tradicija i kultura utječu na etnička i nacionalna gibanja, odnosno kakva je uloga, mjesto i značenje religije u etničkoj strukturi društva.

II

Valja još ponešto reći o kontekstu suvremenog društva i kulture iz kojega se očituju sve pojave što su u vezi s (aktualnim) pitanjem o povezanosti religijskoga i etničkoga. Za ovaj je kontekst, kako se čini, karakterističan takozvani »zaokret u tendenciji« (kako je to ustvrdio Jürgen Habermas) koji je nastupio u drugoj polovini sedamdesetih godina. Taj zaokret u tendenciji nije se očitovao samo u porastu konzervativizma u zapadnim društvima, već se očituje i u gotovo potpunom gubitku »kredibilitnosti službene ideologije pa i, još šire, službene kulture«, kao i gotovo totalnom padu »njihove orijentacijske, legitimacijske i motivacijske društvene djelotvornosti« u nizu socijalističkih zemalja (34: 333). Stječe se dojam kao da društveni i kulturni tokovi suvremenog društva nezadrživo idu u pravcu vidnih pomaka, s tendencijom da se i bitno preformuliraju i rekonstruiraju utjecajni kulturni sklopovi i ideologijski sistemi.² Nadalje, zaokret u tendenciji na neki način uspostavlja i krizu onoga kulturnog sklopa »koji se može nazvati svjetovnom kulturom«, a u krajnjoj liniji može se unekoliko govoriti i »o krizi svjetovnosti uopće« (v. 34: 335).

Ako se složimo da postoji osnovan razlog da se o svemu tome može govoriti na ovaj način, onda u tom smislu nije nimalo čudno što se Paulu Ricoeuru (v. 29: 53) čini da krizu suvremenog doba, s jedne strane, najbolje karakterizira nesuglasje u društvu podijeljenom između tradicije, modernosti i postmodernosti. S druge pak strane moglo bi se govoriti, što je po njegovu mišljenju još ozbiljnije, o posvemašnjem gubitku uvjerenja i sposobnosti angažmana, odnosno općem uzmaku svetoga [»bilo ono posmatrano vertikalno (religiozno u najširem smislu reći) ili horizontalno (političko u najširem smislu reći)«].³

Upravo se u taj kontekst smješta cijeli problemski sklop što se odnosi na raspravu o religiji i etnicitetu. To ne znači ništa drugo nego da je riječ o sučeljavanju tih društvenih pojavnosti u konkretnom povijesnom socijetetu.

Iako nema sumnje da danas, kao i u tradicionalnim društvima, postoji više ili manje izraženo prožimanje između religija (odnosno konfesija) i etničkih pojavnosti (etničkih grupa, naroda, nacija) nije moguće razložito očekivati da se na pitanje o mogućim manifestacijama i biti njihove veze da jednoznačan, nedvojben i cjelovit odgovor. Valja se stoga zadovoljiti fragmentarnim pristupom samo nekim pitanjima koja se čine značajnim za diskusiju o svojoj složenosti te veze.⁴

I religija (točnije konfesija) i etnos⁵ (etnička zajednica, odnosno etnija) pojmovi su iza kojih proviruju brojne proturječnosti a pokušaj da ih se defi-

² Riječ je ovdje o krizi moderne te o svojevrsnoj »problematizaciji osnovne ideje vodilje modernog vremena nakon antropocentričkog kopernikanskog obrata, tj. ideje o svjesnom ovladavanju životom« (34: 334).

³ Ricoeur zaključuje da se u krizi suvremenog društva poklapaju dvije krize: kriza tradicionalnog društva pod pritiskom modernog i kriza samog modernog društva utoliko što se moderno ukazuje kao neuspjeli izdanak tradicionalnog društva. (v. 29: 52—53)

⁴ Naravno, pri tome treba voditi računa o nezaobilaznim pretpostavkama sociologijskog (i antropologijskog) pristupa, a to znači da kada se radi o religiji i etnicitetu (etničnosti) trebalo bi govoriti o konkretnim povijesnim religijama i etničnostima (etnosima).

⁵ Starogrčki izraz εθνος, kojim Aristotel uglavnom označuje (»barbarske«) »narode« (v. 1), uporabljuje se za označavanje osobitog tokom povijesti nastalog oblika društvenog (»narodnog«) zajedništva ljudi (usp. 5: 7 i dalje).

nira gotovo da je bezizgledan posao. Za početak valja samo naznačiti da su i religija i etnija posebni segmenti globalne društvene stvarnosti, s jedne strane njezini pokretači a s druge pak uvjetovani samom tom stvarnošću.

III

Ako bismo na bilo koji način pokušali sačiniti svojevrсни stupnjeviti pregled načina i oblika povezanosti etničkih zajednica (etnosa) i religijskih (konfesionalnih) zajednica, onda bi to, razumije se, valjalo uzeti sa stanovitom ogradom.⁶ Osobito treba voditi računa o vremenskoj dimenziji, jer vrlo se lako pri takvu složenom problemu pomiješaju i cijela povijesna razdoblja (zbog čega se neminovno javljaju i neutemeljene argumentacije).

Na osnovi sociohistorijskih istraživanja dolazimo do kakva-takva uvida o povijesnom slijedu suodnosa religijskoga i etničkoga. U epohi rodovskog društva religijski obredi i kultovi obično ne prelaze granice roda ili plemena, po čemu se može pretpostaviti da se na tome društveno-povijesnom stupnju religijska i etnička zajednica poklapaju (usp.: 33; 25: 60—61; 11: 28—29). Ipak, poklapanje granica tih dviju vrsta zajedništva ne znači bezuvjetno i njihovu istovjetnost.

S pojavom klasnih društava te se granice još i pretežno poklapaju, ali za neko vrijeme proces povezivanja srodnih etnosa razobličuje ih. »Dok je kod roda, plemena i naroda njihova relativna zatvorenost proizvodila i zatvorenu religiju, kasnije povezivanje naroda, osobito pod velikim carstvima, dovodi do miješanja različitih kultova. Tu bogovi više nisu toliko kompatibilni s etničkim ili teritorijalnim principom, nego se između mnoštva bogova odabiru oni koji više odgovaraju zajedničkim potrebama, ali i koje vlast nameće kao simbol državnog jedinstva.« (11: 31) Te »nacionalne« religije su se mogle održati kao simboli državnog jedinstva i čuvari zajedničkog identiteta ako su bile sposobne obnavljati se i prilagođavati se različitim uvjetima, prenositi i širiti svoje poruke svetosti i spasa širim (neelitnim) slojevima ljudi te socijalizirati nove generacije sljedbenika (a, na primjer, postepeno okoštavanje tradicionalne religije i kasniji pokušaj njezina preelitističkog oživljavanja bilo je, između ostalog, uzrok razaranja stare egipatske etnije). (v. 30: 119—120; usp. 11: 32—34)

Pojavljivanjem svjetskih religija spasa (npr. budizam, kršćanstvo, islam) etnička značajka religije za neko vrijeme slabi.⁷ U većini slučajeva u klasičnoj

⁶ Zanimljivo je ipak navesti jedan pokušaj takva stupnjevanja (kojega se poduzeo P. I. Pučkov): 1) Etnosi potpuno stopljeni s konfesionalnom zajednicom. U ovu grupu spadaju plemenske zajednice koje se još nisu ujedinile u plemensku organizaciju i u kojoj svaki član zajednice priznaje jedan plemenski kult. 2) U osnovnome monokonfesionalni etnosi, ali ispovijedaju religiju koja je rasprostranjena i izvan njihova područja (npr. Kmeri, Maltežani itd.). 3) Etnosi u kojih je dominantna jedna konfesija, ali pored koje još postoje i značajne grupe drugih pravaca ili struja te iste konfesije (npr. mnogi evropski, latinskoamerički i arapski narodi). 4) Etnosi u kojih ni jedna konfesija ne prevladava značajno, ali je svaka povezana s jednom istom religijom (npr. Nijemci SRNJ su protestanti i katolici itd.). 5) Etnosi u čijem se sastavu nalaze predstavnici različitih religija između kojih jedna izrazitije prevladava (npr. egipatski Arapi su muslimani-suniti, dok je samo manja grupa kršćana, pretežno monofizita-kopta itd.). 6) Etnosi u kojima ni jedna od religija nema osobitu prevagu nad drugima, no sve su prilično odsječno međusobno odvojene (npr. Pandžapci — muslimani, sikhi, hinduisti; itd.). 7) Etnosi za koje je karakterističan polikonfesionalizam. Izraziti su primjeri Kinezi (konfucijanizam, budizam i taoizam) i Japanci (šintoizam i budizam). 8) Etnosi u čijem se sastavu zajedno s vjernicima sada nalazi i značajan broj osoba koje su potpuno prekinule s religijom (mnogi narodi socijalističkih, a također i niz naroda razvijenih kapitalističkih zemalja, prije svega evropskih — Englezi, Francuzi itd.). (v. 26: 72—73)

⁷ »Ali, dok je došlo do toga da jedan bog više ili manje odgovara različitim narodima bio je prevaljen dug put na kojem je religija bila naglašeno etnički označena.« (11: 33)

feudalnoj epohi, odnosno epohi ranog srednjovjekovlja, religijsko zajedništvo je imalo mnogo veće značenje od etničkoga, i stoga je tada, razumljivo, gotovo svaka zasebna etnijska monokonfesionalna.⁸ No, već u kasnom srednjovjekovlju zbog ojačanih hereza mnoge etnije ponovno postaju polikonfesionalne. Dakako, povezanost religijskog i etničkog zajedništva nije prestala nastankom svjetskih religija spasa. Nikola Dugandžija kaže: »Ipak, pretjerano bi bilo tvrditi da je rađanje svjetskih religija, među kojima je kršćanska samo jedna, potisnulo etničke elemente u njima. To se nije ni moglo očekivati: bog je, koliko god da je postao nosilac vrijednosti koje su opće ljudske, mogao biti široko prihvaćen samo ako je pored univerzalnih vrijednosti ostalo i dovoljno mjesta za uvjerenje da se brine i za svaki narod koji mu se posveti. On je imao toliko vjernika samo zato što su ga oni osim opće ideje prepoznavali i na narodnoj razini.« (11: 34)

U osnovi univerzalne, entuzijastički negirajući etničke vrijednosti u svojim počecima, religije spasa u svojim kontaktima s ekonomskim, kulturnim i posebno političkim podjelama često potiču etničke osjećaje s kojima u jedinstvu stvaraju posebne religijsko-etničke zajednice.⁹ Anthony D. Smith izdvaja tri oblika povezivanja religije i etniciteta (u predmodernom dobu): uska povezanost između mitova o porijeklu etnije i njihovih religioznih vjerovanja o postanku i njihovom položaju u svemiru; nastajanje religioznih sljedbi (sekti) unutar monoteističkih religija povezanih s postojećim zajednicama svjesnim svoga posebnog nasljeđa (osobito na istočnom Mediteranu); podržavanje komunikacijskih kanala za širenje etničkih mitova i simbola (svećenstvo ne samo da širi i prenosi legende i vjerovanja već služi i kao čuvar i tumač simbolike). (30: 35—37)

Od vremena francuske revolucije nacionalni činilac počinje na stanovit način prevladavati nad religijskim (no ovdje treba napomenuti da s formiranjem nacija osim što dolazi do značajnih sekularizacijskih procesa isto tako dolazi i do deetnizacije). (usp. 17) U moderno doba etnička samosvijest u većini društava pretežno je izraženija nego religijska. To, dakako, ne isključuje čak i brojne izuzetke. Spomenimo samo glasovit slučaj odjeljivanja Pakistana od Indije (1949) na religijskoj osnovi mnogo više nego na etničkoj ili ekonomskoj. No, ipak, sekularizacijski procesi i nove koncepcije konačnoga pretvaraju one stare u »sterilne praznine«. Mjesta starog svećenstva zauzeli su svjetovni intelektualci, a profesionalni eksperti transformiraju društva u »znanstvene države« (30: 161). Religija, nekadašnja okosnica etnije mora, da bi se održala, spašavati svoje hramove korjenitom promjenom smjera. Premda su religiozne organizacije izgubile mnoge svoje političke i odgojne funkcije, mnogo zemlje i bogatstva, teško je ne zamijetiti koliko su svećenstvo i religija protkani s etničkim identitetima i nacionalnim ciljevima.¹⁰ Oni ponekad i ponegdje postaju političko oružje i nacionalni mobilizatori, a vraća im se i njihova uloga etničke riznice i širitelja etničkog identiteta. Da je religija kontinuirano stoljećima imala (ovisno o konfesionalnom ustrojstvu, vremenu i

⁸ No, P. I. Pučkov navodi da bi se zajednice kršćanskih naroda i zajednice muslimanskih naroda toga vremena mogle odrediti kao svojevrsne metaetnokonfesionalne zajednice. (v. 26)

⁹ Religijsko-etničke zajednice (odnosno etnokonfesionalne zajednice, kako ih imenuje sovjetska znanstvena literatura) i danas su vrlo zanimljiv primjer stopljenosti religijskog i etničkog identiteta i zajedništva. Takve su (sub)etnokonfesionalne zajednice naprimjer Menoniti u Kanadi i Sovjetskom Savezu (ovi drugi su već poprimili sve bitne karakteristike etničke zajednice), Valdenzi u Italiji itd. (v. 26)

¹⁰ Slučajevi npr. Poljske i Irske ukazuju na određene promjene u ulozi religije i svećenstva (katoličanstvo kao moment nacionalnog identiteta). Religija je postala manifestacija nacionalnog duha usprkos njenim univerzalnim pretenzijama. (v. 30: 159)

sljedbenicima) tu ulogu, najbolje govori primjer zajednica u dijaspori.¹¹ Pod prijetnjom gubitka kontinuiteta između zemaljske i natprirodne egzistencije, osjećaja sigurnosti i identiteta ljudima još preostaje pamćenje i nada, povijest i sudbina. A te uspomene i nade su kolektivne i unutargeneracijske. (Na snagu potrebe za povratkom u predmodernu vrijeme etničke izolacije oporo upućuju i suvremeni fundamentalistički pokreti na religijskim ili/i etničkim osnovama.¹²)

Kada to nije jezik, religija je gotovo redovito činilac etničkog razlikovanja (razumije se uvijek i pored cijeloga spleta društveno-kulturnih i povijesnih okolnosti).¹³

IV

Iako su religija i etnicitet zasebne kategorije, već pri njihovu određivanju nailazimo na dodirne točke: obje su okviri pripadanja; iako obje imaju univerzalističkoga u svom sadržaju, svojim pripadnicima propisuju jedinstven pogled na svijet;¹⁴ lakše ih je prepoznati i razlikovati izvan njihovih jedinstvenih svjetova u kojima se kultura pretpostavlja, a etničke vrijednosti se same po sebi razumiju. (usp. 2: 6) Izrazitije se razlikuju po više karakterističnih svojstava: različitoj relaciji prema kategoriji jezika, kulture, teritorijalnosti itd. (usp. 26)¹⁵

I uz brojne razlike između svojstava religijskog i etničkog zajedništva nekada je teško razlikovati o kojoj je vrsti zajednice riječ, a to ponajprije svjedoči o njihovoj tijesnoj vezi.

Budući da bi se etnicitet mogao odrediti kao osobiti mikrokozmos civilizacije, mogli bismo reći da je time i religija (kao dio kulture) postojano jedan aspekt etničke grupe. A etničke grupe obilježava prema prošlosti orijentirana grupna identifikacija i naglašavanje porijekla, kulturna i društvena osobitost, i one su osim toga dijelovi šireg sustava društvenih odnosa. Religija (konfesija), osobito u kriznim vremenima, preuzima na sebe prizvuk etničkoga (u kontekstu porijekla i povijesne identifikacije), a etnicitet poprima religiozne dimenzije. U vrijeme konflikata i kriza jedno drugo hrani i čuva, ali ni jedno ni drugo ne može se očuvati nije li otvoreno novome, promjenama, prilagođavanjima i vanjskome.

¹¹ Anthony D. Smith navodi primjer Kineza, Židova i Armenaca koji su zadržali svoj način porodičnog života i običaje, posebne religiozne rituale i svoju lingvističku kulturu. Upravo zajednice dijaspore najpotpunije su formulirale i elaborirale koncept kolektivne povijesne sudbine. Kolektivno pamćenje neprestano je hranjeno posredovanjem svete knjige i jezika (a bez pamćenja ne može biti ni etniciteta). (30: 86—87)

Kada je o dijaspori riječ, zanimljivo je da je ona bila (zahvaljujući nacionalnoj crkvi) vrlo važna za očuvanje etničkoga identiteta kod Srba koji su napustili matične krajeve bježeći ispred Turaka. (usp. 27)

¹² U prilog ovome navedimo samo snažan razmah islamskog fundamentalizma potaknutoga islamskom revolucijom u Iranu, kao i iznenađujući porast protestantskog fundamentalizma u Sjedinjenim Američkim Državama.

¹³ Tako mnogi proučavatelji religijskoga i etničkoga drže da je na jugoslavenskom prostoru, na hrvatskosrpskom jezičnom području upravo religija (konfesija) odigrala značajnu ulogu u etno-nacionalnom formiranju i diferenciranju. (o ovome v.: 7; 32; 27; 25)

¹⁴ Pri tome je, kako piše Clifford Geertz, »uloga posvećenih simbola da sintetiziraju etos jednog naroda — osobitosti, svojstvo i valjanost života, njegov moralni i estetski oblik i čud, i njegov svjetonazor — njegove predodžbe o tome kakve su stvari u pukoj pojavnosti, njegove najobuhvatnije ideje o poretku (svijeta)«. (14: 167)

Koliko je značenje vjerskih simbola u životu naroda pokazuje primjer Djevice iz Guadalupe (nacionalnog simbola kompleksnog i etnički heterogenog Meksika) koji je živo opisao Eric Wolf. (37) Sličan primjer je i Gospa iz Częstochowe u Poljskoj.

¹⁵ Konfesionalne zajednice u usporedbi s etnosom odlikuju se i većom otpornošću prema asimilaciji (to je povezano s konzervativnim crtama religijske svijesti).

LITERATURA

1. Aristotel. *Politika*. Zagreb: SNL; Globus, 1988.
2. Abramson, Harold J. »Migrants and Cultural Diversity: On Ethnicity and Religion in Society«. *Social Compass*, Louvain-la-Neuve, XXVI/1979, br. 1, str. 5—29.
3. Boileau, Anna Maria; Strassoldo, Raimondo; Sussi, Emidio. *Temi di sociologia delle relazioni etniche*. Gorizia: ISIG, 1975.
4. Breton, Roland J.-L. *Les ethnies*. Paris: PUF, 1981.
5. Бромлей, Юлиан Владимирович. *Очерки теории этноса*. Москва: Наука, 1983.
6. Corm, Georges G. *Prilog proučavanju multikonfesionalnih društava*. Sarajevo: Svjetlost, 1977.
7. Ćimić, Esad. »Refleksije o odnosu religije i nacije«. *Kultura*, Beograd, 1984, br. 65—67, str. 75—83.
8. Desroche, Henri. *Sociologies religieuses*. Paris: PUF, 1968.
9. De Vos, George. »Ethnic Pluralism: Conflict and Accommodation«, u: De Vos, George; Romanucci-Ross, Lola (ur.). *Ethnic Identity. Cultural Continuities and Change*. Palo Alto: Mayfield, 1975, str. 5—41.
10. Douglas, Mary. »Posljedice modernizacije po religijske promjene«. *Lica*, XIX/1986, br. 7—10, str. 51—73.
11. Dugandžija, Nikola. *Religija i nacija. Uvodna istraživanja*. Zagreb: Centar za kulturnu djelatnost, 1983.
12. [Durkheim, Emile] Dirkem, Emil. *Elementarni oblici religijskog života*. Beograd: Prosveta, 1982.
13. Epp, Frank. »The Mennonite Experience In Canada«, u: Coward, Harold; Kawamura, Leslie (ur.). *Religion and Ethnicity*. Waterloo, Ontario: Wilfrid Laurier University Press, 1978, str. 21—36.
14. Geertz, Clifford. »Religion As a Cultural System«, u: Lessa, William A.; Vogt, Evon Z. *Reader in Comparative Religion. An Anthropological Approach*. New York: Harper & Row, 1972, str. 167—178.
15. Григулевич, И. Р. »Религия, расизм и расовая дискриминация«, u: *Расы и общество*. Москва: Наука, 1982, str. 279—302.
16. Kerševan, Marko. »Civilna religija«. *Sociologija*, Beograd, XXX/1988, br. 2—3, str. 329—344.
17. Kumpes, Josip; Heršak, Emil. »Some Thoughts on Ethnicity in Contemporary Developed Society«. Referat na 12. međunarodnom kongresu antropoloških i etnoloških znanosti, Zagreb, 24—31. VII. 1988.
18. Landmann, Michael. »Budućnost povijesti u regnum rationis«, u: *Filozofija modernog doba. Filozofska antropologija*. Sarajevo: V. Masleša, 1986, str. 140—157.
19. Leš, Barbara. »Instytucje i organizacje religijne a asymilacja«, u: Kubiak, Hieronim; Paluch, Andrzej K. (ur.). *Założenia teorii asymilacji*. Wrocław: Ossolineum, 1980, str. 161—174.
20. Luckman, Thomas. »Družbena struktura in religija v sodobni industrijski družbi«. *Teorija in praksa*, Ljubljana, XXI/1984, br. 7—8, str. 784—795.
21. Maštruko, Ivica. »Religijsko i nacionalno«. *Naše teme*, Zagreb, XXX/1986, br. 7—8, str. 1003—1007.
22. Mežnarić, Silva. »Jedno moguće sociološko promišljanje o naciji i etnicitetu«. *Migracijske teme*, Zagreb, III/1987, br. 2, str. 131—138.
23. Минкявичюс, Я. В. »Религия в этнической структуре общества«. *Вопросы философии*, Москва, XXX/1976, br. 11, str. 109—117.
24. Pavićević, Vuko. *Sociologija religije sa elementima filozofije religije*. Beograd: BIGZ, 1980.

25. Пучков, П. И. »О соотношении конфессиональной и этнической общностей«. *Советская этнография*, Москва, XLVIII/1973, br. 6, str. 51—65.
26. Пучков, П. И. »Этнос и религия«, u: Бромлей, Ю. В. (ur.). *Этнические процессы в современном мире*. Москва: Наука, 1987, str. 68—79.
27. *Religija i nacija*. Zagreb: CITER; Kulturno-prosvjetni sabor Hrvatske, 1984.
28. Reinke, Andreas. *Das Edikt von Potsdam. Toleranz hat Tradition*. Berlin: Die Ausländerbeauftragte des Senats beim Senator für Gesundheit und Soziales, 1987.
29. [Ricoeur, Paul] Riker, Pol. »Da li je kriza specifično moderna pojava?«, u: *O krizi* (prir. K. Mihalski). Novi Sad: Književna zajednica Novog Sada, 1987, str. 33—53.
30. Smith, Anthony D. *The Ethnic Origins of Nations*. Oxford: Basil Blackwell, 1988.
31. Smith, Anthony D. »Social and cultural conditions of ethnic survival«, u: *Ethnicity Today. Eastern and Western Approaches*. Ljubljana: Institute for Ethnic Studies, december 1988, str. 15—26. (*Revija za narodnostna vprašanja — Razprave in gradivo* 21)
32. Šagi-Bunić, Tomislav J. *Katolička Crkva i hrvatski narod*. Zagreb: Kršćanska sadašnjost, 1983.
33. Tokarjev, Sergej A. *Rani oblici religije i njihov razvoj*. Sarajevo: Svjetlost, 1978.
34. Vrcan, Srdan. »Religija i duhovna situacija vremena«. *Naše teme*, Zagreb, XXXIII/1989, br. 3, str. 332—361.
35. [Weber, Max] Veber, Maks. *Privreda i društvo*, t. I. Beograd: Prosveta, 1976.
36. [Wilson, Bryan] Vilson, Brajan. »Kultura i religija: Istok i Zapad«. *Kultura*, Beograd, 1984, br. 65—67, str. 87—117.
37. Wolf, Eric. »The Virgin of Guadalupe: A Mexican National Symbol«, u: Lessa, William A.; Vogt, Evon Z. (ur.), *Reader in Comparative Religion. An Anthropological Approach*. New York: Harper & Row, 1972, str. 149—153.

THE LINKAGE BETWEEN RELIGION AND ETHNICITY

SUMMARY

The paper attempts to give an introductory review of some conceptual aspects relating to the inter-linkage between religion (confessions) and ethnicity (ethnic communities). In his discussion the author emphasises that it is necessary, in comparing these two phenomena, to bear in mind the context of the concrete historical social sphere. In a brief socio-historical overview he accents the continuity of the intermixing of religious and ethnic communities. Both religion and ethnicity are in transformation, and their combination in contemporary societies opens up new questions (their is practically not an ethnic process which, in as much as it is not directly connected with religious motives, does not implicate a blending of religious aspects). Past and present processes tied to religion and ethnicity suggest that it is impossible to expect an unambivalent, undoubted and whole answer in respect to their possible manifestations and the essence of their inter-linkage.